

TILAME

Mavzu: **Leksikologiya**

O'qituvchi: Ruzikulova G. F.

TILAME

Reja:

1. Leksikologiya va uning asosiy vazifalari.
2. Leksikologiyada nimalar o'r ganiladi?
3. So'zlar shakl va ma'no munosabatiga ko'ra qanday turlarga bo'linadi?

Leksikologiya va uning asosiy vazifalari

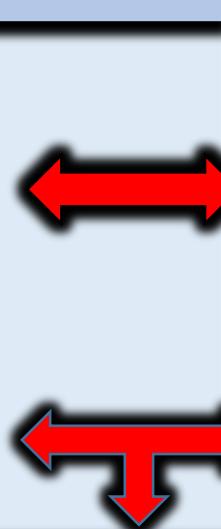

TILAME

Leksikologiya (yunoncha lexikos-lug'atga oid va logos-ta'limot) tilshunoslikning lug'aviy birliklar tarkibini tekshiradigan bo'limidir. Leksigologiya har bir so'zni yolg'iz holda emas, balki boshqa so'zlar bilan bog'liq holda o'rganadi. Leksigologiya tilshunoslikning leksikografiya, frazeologiya, semasiologiya yoki semantika, etimologiya, stilistika hamda so'z yasalishi haqidagi ta'limot sohalari bilan chambarchas bog'liq. Leksikologiyada so'zlarning ma'no jihatdan o'zaro bog'langan, ya'ni monosemiya, polisemiya, sinonimiya, antonimiya, so'z ma'nolarining erkin yoki bog'liq holda bo'lishi kabi masalalari ham o'r ganiladi.

Tilning lug'at tarkibi va uni tashkil etuvchi so'zlar bir qator umumiyliliklarga ega. Ular quyidagilarda ko'zga tashlanadi:

Tildagi so'zlar muayyan ma'nno ifodalash xususiyatiga ega bo'ladi. So'zning ma'nno xususiyatlari leksikologiyaning **semosiologiya** bo'limida o'rniladi;

Har qaday tilning taraqqiyoti jarayonida yuz beradigan o'zgarishlar avvalo uning leksikasida o'z aksini topadi

Tilning lug'at tarkbidagi so'zlar iste'mol darajasiga ko'ra chegaralangan yoki chegaralanmaganligi bilan ham farqlanadi.

So'zlar nutq uslubiga bo'lgan munosabatiga ko'ra ham farqlanadi.

Har bir so'z tovush qiyofasi va ma'noga, ya'ni shakl va mazmunga ega. Shunga ko'ra, so'zlar omonim, paronim, sinonim, antonim munosabatlarni yuzaga keltiradi.

So'zlarning shakl va ma'nno munosabatiga ko'ra turlari.

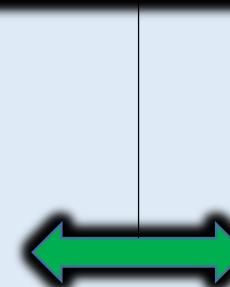

TILAME

Tildagi so'zlarning ma'lum qismi shakl yoki ma'nosiga ko'ra o'zaro aloqador butunliklarni tashkil etadi.

Bunday butunliklardagi so'zlar ana shu xususiyatlariga ko'ra ikki guruhni tashkil qiladi:

Omonimlar,
omoshakllar,
omofonlar, omograflar
va paronimlar shakliga
ko'ra

Sinonimlar, antonimlar esa o'zaro mazmun uzviyligi yoki zidligiga ko'ra alohida guruhga mansub bo'ladi.

Omonimlar

TIIAME

Omonimlar yunoncha *homos-bir xil, onoma-nom* so'zlaridan olingen bo'lib, talaffuzi va yozilishi bir xil, ammo alohida ma'nolarga ega bo'lgan so'zlardir. Bunday so'zlar **leksik omonimlar** deyiladi. Omonimlarni vujudgaga keltiruvchi hodisalar turlicha bo'lib, ularning asosiyları qo'yidagilardir:

1. O'z qatlamga mansub bo'lgan ba'zi so'zlar tarixan fonetik tuzilishi har xil bo'lsa ham talaffuzda shakldoshlik kasb etishi asosida omonimlarga aylanadi
2. Ko'p ma'noli so'zlar o'rtasidagi ma'no bog'lanishning uzilishi, zaiflashishi asosida ham omonimlar shakllanadi.
3. Umumturkiy yoki asl o'zbekcha so'zlar o'zga tillardan so'z o'zlashtirish asosida ham shakldoshlikka ega bo'lib qolishi mumkin.
4. Ma'lum bir so'zning o'zak-negizidan qo'shimchalar orqali yangi so'zlar yasalishi natijasida shakldosh so'zlar hosil bo'ladi.

Paronimlar

TIIAME

Paronimlar so‘zlar yunoncha *para-juft* va *onoma-nom* so‘zlaridan olingan bo‘lib, fonetik tarkibi va ma’nosi boshqa-boshqa biroq talaffuz jarayonida o‘xhash, yaqin bo‘lgan so‘zlardir. Paronimiya ba’zi til hodisalariga yaqin bo‘lib, ulardan quyidagi xususiyatlari bilan farqlanadi:

1. Paronimlar so‘z variantlari (leksik dubletlar) bilan yondosh hodisadir. Ular ham ayrim tovush orqaligina farqlanib, talaffuz o‘xhashligiga ega bo‘ladi. Shu bois ba’zan paronimlar mazkur hodisa bilan chalkashtirilishi mumkin. Masalan, adabiy tildagi *tomosha* so‘zining ba’zan *tomosho*, *tamosho* tarzda ikki xil variantda fonetik jihatdan buzib ishlatilishi orqali uning talaffuz dubleti hosil bo‘ladi.
2. Paronimlar bilan yondosh hodisalardan yana biri omofonlardir. Bu ikki hodisaning asosiy o‘xhash va farqli tomonlari quyidagilarda ko‘zga tashlanadi: a) monosyllabik (bir bo‘g‘inli) o‘zlashma so‘zlardan tarkib topgan ba’zi paronimlardagi undoshlarning talaffuz o‘rni va usuliga ko‘ra bir xilligi ularni omofonlarga yaqinlashtiradi. Masalan: *burch-burj*, *dars-darz*, *qars-qarz*. Biroq aksariyat paronimlarda bunday undoshlar jarangli-jarangsiz juftlik bo‘lmay, hosil bo‘lishi o‘rniga ko‘ra o‘xhashlikka asoslanadi.

Sinonimlar

TIIAME

Sinonimlar(yunoncha synonimon-bir xil nomli so‘zidan olingan) fonetik tarkibi har xil, ma’nolari bir xil yoki bir-biriga yaqin bo‘lgan so‘zlardir. Ma’nodoshlikning so‘zlar asosida yuzaga kelgan turi leksik (lug‘aviy) sinonimlar deyiladi. Sinonimlar yuzaga kelishi va ma’nolariga ko‘ra quyidagi turlarni tashkil qiladi:

- To‘liq (sof) sinonimlar.** Aynan bir tushunchani anglatish va nutq jarayonida biri o‘rnida ikkinchisini ishlatish mumkinligi bilan ajralib turadi. Ular ko‘pincha boshqa tillardan kirib kelgan o‘zlashma so‘zlarning o‘zbekcha so‘zlar bilan ma’nodoshligi asosida hosil bo‘ladi:
- Ma’noviy sinonimlar.** Bir-biridan nozik ma’nolari ya’ni ijobiy, salbiyligi yoki uslubiy va boshqa jihatdan farqlanuvchi ma’nodosh so‘zlardan tashkil topadi.
- Shartli sinonimlar.** Muayyan matndagina ma’nodoshlikka ega bo‘ladigan sinonim so‘zlardir. Ular ko‘pincha she’riyatda kuchli his-tuyg‘u ifodalovchi vositalar sifatida qo’llaniladi

Antonimlar

TIIAME

Antonimlar (yunoncha anti-zid, onoma-nom so'zidan olingan bo'lib) o'zaro zid tushunchalarni ifodalaydigan so'zlardir. So'zlarning zid ma'noligi boshqa shu kabi hodisadan farqli ravishda leksik (lug'aviy) antonimlar deyiladi. Antonimlarga so'z turkumlari nuqtai nazaridan qaralganda ularning quyidagi turkumlarda uchrashini kuzatish mumkin:

1. ot antonimlar: ota-onा, yigit-qiz, kelin-kuyov;
2. sifat antonimlar: shirin-achchiq, katta-kichik, baland-past;
3. fe'l antonimlar: kulmoq-yig'lamoq, turmoq-o'tirmoq;
4. ravish antonimlar: uzoq-yaqin, oz-ko'p, sekin-tez;
5. ba'zan nutqda baho me'zoni bo'lgan besh va ikki sonlari ham zidlikka ega bo'ladi.

Bir ma'nolilik va ko'p ma'nolilik

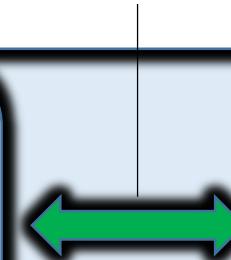

TILAME

So'zlar bir ma'noli yoki ko'p ma'noli bo'ladi. Bir ma'nolilik hodisasi *monosemiya* deyiladi. Bir ma'noli so'zlar *monosemantik* so'zlar deyiladi. *Odam, chumchuq, ravish, tuya..* kabi so'zlar bir ma'nolidir.

Birdan ortiq (bir necha) ma'nolarda keladigan so'zlar ko'p ma'noli so'zlar deyiladi. Ko'p ma'noli so'zlar *polisemantik* so'zlar deyiladi. Ko'p ma'noli so'zlar omonim so'zlardan quyidagicha farqlanadi:

Ko'p ma'noli so'z bir so'zning bir necha ko'chma ma'noda kelishidir. Omonim esa bir xil shaklga ega bo'lgan birdan ortiq (bir necha) so'zdir. Masalan, o't (olov), o't (osimlik), o't (harakat), o't (inson a'zosi).

Ko'p ma'noli so'zning ma'nolari o'rtasida bog'lanish seziladi. Omonim so'zlar ma'nolari o'rtasida yaqinlik sezilmaydi.

O‘t 1-harakat
Fe’l so’z turkumi
Jismoniy faoliyat
fe’li

O‘t 2-O’simlik
Ot so’z turkumi
Turdosh ot

O‘t 3-olov
Ot so’z turkumi
Aniq ot
Turdosh ot

O‘t 4-tana a’zosi
Ot so’z turkumi
Turdosh ot
Aniq ot

Yangi so'zlar

TILAME

Tilda yangi paydo bo'lgan va yangilik belgisi (bo'yog'i) sezilib turadigan so'zlar neologizmlar deyiladi: bakalavr, magistr, litsey, kollej.

O'zbek tili lug'at tarkibidagi eski va yangi so'zlar nofaol so'zlar deb, zamonaviy qatlam so'zlari esa faol so'zlar deb nomlanadi.

ESKIRGAN SO'ZLAR

TILAME

Eskilik bo'yog'iga ega bo'lgan so'zlar eski qatlamni tashkil etadi.
Eski qatlam so'zlari ikki xil bo'ladi:

Tarixiy so'zlar
(istorizmlar)

Arxaik so'zlar
(arxaizmlar).

Noadabiy qatlam

TILAME

varvarizm

vulgarizm

Parazit so'zlar

slendlar

VARVARIZM

TILAME

*Varvarizmlar tildä
o'rinsiz ishlataladigan
chet so'zlar: uspet
qilolmadim, papasha,
mamasha,
nastroyeniyam
yaxshi, znachit tak,
vau (wow), yess.*

Vulgarizm

TILAME

Vulgarizmlar tilda mavjud bo'lgan
so'kish va qarg'ish so'zlardir: yer
yutkur, oqpadar va h.k.

Shevaga xos so'zlar

TILAME

Shevaga xos so'zlar – ma'lum hududda qo'llanuvchi
so'zlardir: moma, moyak, (aka, inak, ena.)

Bunady so'zlar bir tilning faqat ma'lum hududiga xos
bo'lib, boshqa joylarda o'zgacha niom bilan yuritiladi.
Bu so'zlardan bittasi umumxalq tili bo'Igan adabiy til
uchun qabul qilinadi va ana so'z adabiy til uchun
me'yor sanaladi: mo'rcha, qarinja, chumoli –bu
so'zlardan chumoli adabiy tilga, mo'rcha – Buxoro
shevasiga, qarinja – Xorazm shevasiga xos so'zdir.

**E'TIBORINGIZ
UCHUN RAHMAT!**